

Соціокультурний вимір політичної участі

Валерій Бортников,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політичних інститутів і процесів
Волинського національного університету
ім. Лесі Українки

Стаття присвячена аналізу політичної участі українських громадян в контексті соціокультурних реалій сьогодення. Розкривається методологічний зміст соціокультурного підходу; акцентовано на специфіці соціально-класової структури перехідного суспільства, ролі середнього класу в долі демократичної трансформації, особливостях національної політичної культури і свідомості, тенденціях їх розвитку.

Труднощі переходу до демократії як в Україні, так і в інших посткомуністичних країнах, сплеск активності мас під час „помаранчевої революції” загострили увагу науковців до проблеми політичної участі як своєрідної інтегральної характеристики політичної культури.

Історію становлення взаємовідносин громадянина і суспільства неможливо зрозуміти поза культурою, тобто поза людським змістом соціальності. Йдеться про соціокультурний підхід до вивчення суспільства як єдності культури і соціальності в їх конкретно-історичних формах. Адже в реальному житті культура і соціальність нерозривні.

Інтерес до проблеми соціокультурних впливів на суспільно-політичну активність індивідів не випадковий. На думку українських вчених (В. Танчер), в соціології певний час переважала тенденція зводити модернізацію до структурних чи інституційних змін, соціоекономічних процесів. Культурні ж аспекти соціетальних трансформацій були на другому плані. Проте реалії ХХІ століття „саме їх висувають на авансцену соціологічного теоретизування” [24, с. 13].

Вчені-гуманітарії виокремлюють, як мінімум, три версії соціокультурного підходу, які дозволяють більш-менш повно вивчати сучасне суспільство. А саме: а) культура є якістю суспільства і соціального життя та соціальних відносин у його межах; кожне конкретне суспільство є якісно визначеним через його культуру; саме тому і саме цим воно відрізняється від інших суспільств; б) культурне і соціальне становлять

два базові складники суспільства; їх питома вага і співвідношення в межах соціуму має конкретно-історичний характер; в) суспільство є різновидом системи, яка, в залежності від співвідношення в ній соціальності й культури, розвивається від простої до складної надорганічної і далі – до соціокультурної системи, що має здатність саморозвиватися й саморегулюватися [26, с. 38 – 39].

Настановлення на ефективну політичну участь – неодмінний компонент демократичної політичної культури, а участь – найважливіший елемент функціонування демократії. Саме завдяки йому громадяни добиваються того, щоби структури влади були їм підзвітними.

Але не тільки. Не менш важливим для культури демократії є формування відповідної моделі поведінки суб'єктів політичних відносин, на чому наголошували, зокрема, Г. Алмонд, С. Верба, С. М. Ліпсет, Р. Даль, Г. Ерме, Р. Інглгардт, А. Інкельс, Р. Д. Патнам.

„Міць демократії немислима поза повноцінною демократичною культурою. Демократія життєздатна лише тоді, коли віддзеркалює політичний досвід і справжню згоду в суспільстві – згоду, яка спирається на почуття відповідальності і домінування загального інтересу”, – наголошує Г. Ерме [28, с. 7] На його думку, демократія, – це, насамперед, культура, а не лише система інститутів; у будь-якому випадку це набуток еволюції культурного розвитку, без якого ці інститути не мали б коренів.

Всебічна підтримка та культивування політичної культури демократії сприяє формуванню прошарку громадян, які не лише віддані ідеалам демократії, але й на практиці підтримують базові демократичні інститути.

Що таке сьогодні „хороший” громадянин? – запитують вчені. Нібито „нормальний”, „адекватний” громадянин має володіти мінімально достатнім обсягом знань про те, що відповідає його інтересам, і про те, який політичний вибір дозволяє йому забезпечити ці інтереси. Однак, як зауважує Р. Даль, на практиці більшість громадян не відповідають навіть цим заниженим стандартам „адекватного” громадянина [9, с. 25 – 27]. Р. Дарендорф висловив занепокоєння сучасним розвитком демократії. На його думку, існує тенденція формування суспільства **couch potatoes**, телеглядачів, які лежать на дивані, спостерігаючи за подіями у світі, в якому вони більше не беруть участі [10, с. 90].

Сучасні інститути не можуть працювати самі по собі. Вони потребують людей, характер соціальної, економічної і політичної поведінки яких відповідав би запитам суспільства. А. Інкельс, один з дослідників цієї проблеми, у цьому плані називає **три аспекти „синдрому сучасної громадянської участі”**.

Перший. Свобода від традиційних авторитетів. В структурі сучасної політичної культури особливе місце посідають зміни у сприйнятті політичного авторитету. Широкий набір традиційних – релігійних, сімейних, етнічних, місцевих авторитетів – заміщується єдиним

загальнонаціональним політичним авторитетом.

Другий. Інтерес до суспільних проблем, відображений в активній політичній участі і підкріплений бажанням бути поінформованим про соціально-політичну ситуацію в суспільстві.

Третій. Орієнтація на політичні і урядові процеси, котрі визнають необхідність і бажаність раціональних процедур та відповідних організацій державного управління [цит. за 7, с. 53 – 54].

Вивчення проблеми політичної участі не можна відокремлювати від вивчення соціальних умов існування індивіда, від умов, у яких він виховувався й проходив соціалізацію. Людина не народжується членом суспільства і громадянином – вона стає ним в результаті тривалої взаємодії з оточенням.

Україна, здобувши незалежність, устами тодішніх своїх очільників задекларувала розбудову демократичної держави. Та ніхто тоді не замислювався, на яких засадах має вона розбудовуватися.

Розмірковуючи над долею демократії, І. Ільїн писав: „Будь-який політичний устрій має власні життєві основи... Зникають ці основи – й політичний устрій вироджується у зловісну карикатуру, а потім у власну протилежність. Брак цих основ у житті народу означає, що цей народ не здатний до такого політичного устрою; що такого державного устрою зовсім не слід запроваджувати під загрозою згубних його наслідків. ...демократія має власні життєві основи – в душі народу, його правосвідомості, в його соціальному укладі. Немає цих основ – і демократія вироджується або в охлократію (засилля черні), або в тиранію” [14, с. 65]. У цьому контексті слід звернути увагу на таку закономірність: переважна більшість економічно розвинутих країн є демократичними. Видається справедливим твердження, що економічний розвиток створює в суспільстві сприятливі умови для розгортання процесів демократизації.

Перехід до демократії передбачає наявність відповідних умов і у сфері соціальних відносин. Слід зауважити, що соціальні основи демократії виникають зазвичай у надрах громадянського суспільства. Чим досконаліше суспільство, тим ефективніша демократія. Якість суспільства залежить від якості осіб, які його складають, з їх рівнем культури, прагненнями, мораллю тощо. Головна умова активного функціонування громадянського суспільства полягає в соціальній і політичній свободі, гармонійних відносинах з державними структурами. Соціальна свобода забезпечує активну участь населення у справах громади та в політичному управлінні, в широкому розумінні – у самовизначенні людини в суспільстві.

Соціально-класовій структурі країн з перехідною економікою, в тому числі й України, притаманні певні особливості. По-перше, в них не існує чітких кордонів між класами за професійною ознакою. Це пояснюється тим, що ці класи потрапили під жорна двоєдиного процесу: „розмивання”

старих класів і формування нових. В соціальній структурі таких країн багато маргіналів – „напівробітників”, „напівбізнесменів”, „напівселян” тощо, які перебувають в стані переходу з однієї соціальної спільноти до іншої. Відтак їм доводиться „грати” різні соціальні ролі. По-друге, значна кількість громадян животіє на межі бідності. По-третє, існує порівняно невелика частина середнього класу, який тільки формується.

Протягом багатьох віків людство намагалося поліпшити умови свого життя, підвищити добробут. Це аксіома суспільного життя. Водночас суспільне багатство може сприяти розвитку демократії лише тоді, коли воно більш-менш рівномірно поділене між усіма членами суспільства. Необхідною умовою сучасної демократії є соціальний плюралізм, обумовлений розвинутою структурою економічних і соціально-політичних інтересів. Такий плюралізм, у свою чергу, породжує політичний плюралізм як важливий чинник демократичних перетворень.

Соціальний плюралізм передбачає наявність такої важливої передумови демократії, як численний і впливовий середній клас. Колись, розмірковуючи над долею найкращої форми суспільного устрою, Аристотель писав, що в кожній державі є три частини громадян: дуже заможні, вкрай бідні і ті, що перебувають між ними. Оскільки, за загальновідомою думкою, поміркованість і середина – найліпше, то, за логікою філософа, середній достаток із усіх благ – найкращий. Коли він є, то простіше підкоряться розумові. І навпаки: „Важко дотримуватися цих доказів людині надпрекрасній, надсильній, надзнатній, надбагатій або, навпаки, людині надбідній, надслабкій, надприниженій за своїм соціальним становищем. ...люди обох цих типів не ухиляються від влади, але прагнуть її... ...люди першого типу, маючи надлишок благополуччя, сили, багатства, дружніх зв'язків тощо, не бажають, та й не вміють, підкорятися... Становище людей другого типу через їх крайню незабезпеченість надзвичайно понижене. Отже, одні не здатні володарювати і вміють підкорятися лише тій владі, яка виявляється у панів над рабами; інші не здатні підкорятися жодній владі, а володарювати вміють лише так, як володарюють пани над рабами. Створюється держава, яка складається з рабів і панів, а не з вільних людей... А такі почуття дуже далекі від почуття дружби в політичному спілкуванні” [1, с. 566].

На думку С. Ліпсета, саме середній клас може свідомо виконувати посередницьку роль у врегулюванні конфлікту між крайнощами й „винагородити голосами помірковану демократичну партію і покарати екстремістів” [цит. за 16, с. 29].

Від позиції середнього класу значною мірою залежить доля демократії. Для переважної більшості представників цього класу джерелом існування є приватна та інтелектуальна власність. З її втратою вони позбавляються головного – джерел існування. Власне, демократія не тільки створює сприятливі умови для розвитку приватної власності, а й гарантує захист

її від незаконного загарбання. Тому не дивно, що представники середнього класу більше, ніж багаті чи бідні, зацікавлені в суспільстві, в якому панують справедливість, порядок і стабільність.

Як свідчать дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, населення нашої країни потерпає не лише від матеріального, але й соціального дискомфорту. На початок 2006 року більшості людей „не вистачає благ, що відповідають цінностям середнього класу: **стабільності в суспільстві і соціальних гарантій, які забезпечують почуття впевненості в „завтрашнім дні”** [18].

Директор Інституту соціології НАН України В. Ворона зазначав, що, „за аналогією із Заходом, у нас точиться чимало балачок про середній клас. Дослідження Інституту соціології... навіть за нашого великого бажання, такого класу в Україні не виявили” *. На підтвердження своєї думки він наводить дані моніторингового дослідження 2003 року. Так, цілком задовольняли свої потреби: у продуктах харчування менш як 20 % населення; в одязі та інших предметах повсякденного вжитку – лише 12 %. Мали можливість: повноцінно відпочивати (раз на рік – санаторій, пансіонат, море) лише 6 %; одержувати якісне медичне обслуговування 7 %; придбати необхідні ліки – 9 %; заощаджувати кошти – ледве 4 % населення України. Придбати квартиру, будинок, автомобіль, відпочити за кордоном можуть лише 2 % населення. Саме ці 2 %, напевно, й становлять середній клас. Але тоді чи клас це? –слухно запитує вчений [3, с. 123 – 124].

Важливим висновком сучасної суспільної науки є те, що не власне економічний розвиток чи соціальна структура зумовлюють демократизацію, а культура, яка під впливом економіки і соціальних чинників змінюється так, що сприяє демократизації суспільства. 1980 року А. Інкельс і Л. Даймонд на багатому емпіричному матеріалі показали зв'язок між рівнем економічного розвитку країни і поширенням серед її населення таких рис демократичної культури, як толерантність, довіра та ефективність. Згодом Р. Інглгардт довів, що задоволення життям, довіра між людьми та заперечення революційних змін найтісніше пов'язані не тільки з економічним розвитком, а й з стабільною демократією, і що „політична культура може правити за вирішальну ланку між економічним розвитком і демократією” [8, с. 883].

Ще 1922 року У. Огборн запропонував теорію культурного лагу (запізнення), що передбачала концепцію нерівномірного розвитку різних

* 1992 року, порівняно з 1990 роком, чисельність середнього класу в Україні зменшилась майже удвічі: з 77,7 % до 36,1 % [2, с. 120]. На початок 2000-х років, за висновками соціологів, із середнім класом ідентифікувало себе, за різними підрахунками, від 9 до 25 % населення (істотна розбіжність даних пояснюється різними методологічними підходами до визначення меж середнього класу) [23, с. 212].

сфер суспільства. На його думку, зміни в економіці і технології можуть значно випереджати зміни в соціокультурній сфері. Наприклад, швидке зростання комп'ютерної мережі може зустрітися з проблемою браку підготовлених фахівців відповідного профілю. Або: запровадження новітніх технологій в певній галузі може бути заблокованим через те, що не існує відповідних правових норм. У. Огборн вважав, що „культурне запізнення” стане однією з найважливіших проблем сучасного суспільства, якщо враховувати динаміку науково-технічного прогресу. Р. Дарендорф, у свою чергу, стверджував, що для здійснення політичних реформ досить шести місяців, економічні реформи можна здійснити за шість років, але процес зміни менталітету, життєвих стилів потребуватиме кількох поколінь [цит. за 22, с. 194].

На нашу думку, більшість конфліктів у сфері суспільно-політичних відносин в Україні є, насамперед, наслідком такого „запізнення”. Так, функціонування таких цілком демократичних інститутів, як вибори, опозиція, спотворюється через неналежне правове забезпечення, через антидемократичні традиції і хибні цілі політичної діяльності, невідповідність застарілої ментальності, через елементарну культурну обмеженість суб'єктів політичних відносин.

Політична культура є похідною від процесів, що відбуваються в суспільстві. Тому для перехідних суспільств притаманний „проміжний” тип культури: він акумулює в собі як рудименти попередніх суспільних відносин, так і паростки нових. Для України це, насамперед, наявність елементів, що складають дихотомію „тоталітаризм – демократія”.

Перспективним для визначення сутності політичної культури є поведінковий підхід, запропонований свого часу Г. Алмондом і С. Вербою у праці „Громадянська культура: політичні настановлення і демократія у п'яти державах” (1963). Власний варіант типології пропонують і українські соціологи (М. Щербак). Для характеристики основних тенденцій політичної культури українського суспільства вчені Інституту соціології НАН України розробили інтегральний тест типів політичної культури. В його основу було покладено підхід Є. Головахи, який передбачав дві змінні: 1) тоталітаризм/демократія; 2) активність/пасивність. Цей тест дозволив виокремити чотири її типи: активно-тоталітарну, пасивно-тоталітарну, пасивно-демократичну і активно-демократичну.

Соціологічні дослідження дали наступні результати (таблиця 1).

Звертає на себе увагу наявність доволі значної частини представників типологічної групи „пасивно-тоталітарного типу політичної культури” (26,7%), які, на відміну від носіїв свідомості „активно-тоталітарного типу” (5,9%), теж не сприймають ідей демократії, але при цьому не налаштовані активно захищати цінності тоталітарного суспільства, яких вони дотримуються. Слід зауважити, що в українському суспільстві переважає „пасивно-демократичний тип політичної культури” (50,7%). Люди, що

Соціокультурний вимір політичної участі

Валерій Бортников

входять до цієї групи, сприймають цінності демократичного суспільства, але не готові активно підтримувати їх.

Таблиця 1

Типи політичної культури	Частка представників (%)
Активно-демократичний	16,7
Пасивно-демократичний	50,7
Активно-тоталітарний	5,9
Пасивно-тоталітарний	26,7

Джерело: [27, с. 157].

На характер змін у перехідному суспільстві вагомо впливають морально-духовні фактори, до яких належать ідейні переконання, цінності і норми певної політичної культури, в тому числі й демократичної. Саме вони детермінують поведінку конкретних суб'єктів політичного процесу – індивідів, еліт, соціальних, демографічних груп, спрямовуючи розвиток суспільства у певному напрямі. Тому знання масових настроїв є важливою складовою здійснення ефективної політики.

Соціологічні дослідження фонду „Демократичні ініціативи” і фірми „Юкрейніан соціолоджі сервіс” спільно з Freedom house засвідчили суперечливе ставлення населення України до демократії, яка не є для нього абсолютною цінністю (таблиця 2).

Таблиця 2

Думки населення і експертів щодо найбільш бажаного типу державного устрою для України (%)

З яким із наведених суджень більше згодні?	Опитування експертів, листопад – грудень 2006 р.	Опитування населення, жовтень 2006 р.
Демократія – найбільш бажаний тип державного устрою для України	80	53
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	12	21
Загалом для людей не має значення, демократичний режим у країні чи ні	5	11
Важко сказати	3	14

Джерело: [25].

На переконання українських соціологів, від часу проголошення незалежності українське суспільство перебуває у стані соціальної аномії, який характеризується „розкладанням системи цінностей, обумовленим

кризою всього суспільства, його соціальних інститутів, суперечністю між проголошеними цілями і неможливістю їх реалізації для більшості” [12, с. 255]. Основною характеристикою соціального статусу в умовах дезорганізованого суспільства є невизначеність. Аномія певним чином корелює з маргінальністю. За свідченням Є. Головахи і Н. Паніної, до 80 % українського населення перебуває у стані аномійної деморалізованості* [5, с. 49].

Поряд з ненормативними реакціями на аномію можуть виникати й нормативні реакції. Серед них вчені називають традиціоналізм та авторитаризм, які уособлюють такі почуття, як ностальгія за „старими добрими часами” і прагнення до наведення порядку за допомогою „сильної руки”. В нашій історії такі настрої виникали неодноразово. Як правило, вони передують революційним зрушенням з прагненням широких народних мас до демократичних змін. Так було в період „застою”, коли в суспільній свідомості вихід із становища, що склалося, бачився у появі авторитетного лідера на кшталт Й. Сталіна. Не випадково його портрети стали з’являтися тоді на лобовому склі автомобілів. Прагнення до сильної влади зафіксували соціологи й напередодні президентських виборів 2004 року. Свідченням того, що люди стомилися від безладу, стали, на думку експертів, тривожні симптоми латентних авторитарних настроїв у суспільстві, туга за „сильною рукою”: 42 % опитаних хотіли б, щоби новий Президент сконцентрував увагу на протидії противникам його програм (42 % очікували від нього таких дій, 49 % хотіли б, щоби він повів рішучу боротьбу з політичними силами й окремими політиками, які перешкоджають реалізації його програми; 41 % чекали від нього таких дій) [11].

Українській політичній культурі в цілому притаманне поєднання різних систем цінностей, часом несумісних політичних орієнтацій та діаметрально протилежних типів політичної свідомості, позитивних і негативних характеристик явищ і політичних процесів, раціональних та ірраціональних чинників. За спостереженнями соціологів, специфічною ознакою свідомості в умовах посттоталітарного розвитку є амбівалентність з конформно-нігілістичною спрямованістю [6, с. 132].

Людина з амбівалентною свідомістю може одночасно виступати за ринкову економіку і фіксовані ціни, за демократію і заборону опозиційних партій, за свободу пересування і дозвільний режим прописки тощо. Це

* За спостереженням деяких українських фахівців процес адаптації до нових соціально-економічних умов та зумовлений ним стан аномії українського суспільства тривали, щонайменше, до 1996 - 1997 рр. У цей час в Україні фактично не спостерігалось масштабних проявів громадської активності і соціального протесту. За винятком масових страйків шахтарів 1992 - 1993 років, інші акції протесту були локальними і нетривалими [17, с. 35].

обумовлено, очевидно, не лише результатами розвитку економіки і рівнем життя пересічної людини, а й впливом на соціально-політичну ситуацію залишкової радянської субкультури. Суперечливість та амбівалентність політико-ідеологічних орієнтацій свідомості, поряд з низькими показниками якості життя, вадами демократичного розвитку, зумовлені також і браком стратегічної концепції реформування, що в цілому дезорієнтує масову свідомість у пошуках нових світоглядних орієнтирів.

Індикатором якості політичної участі вважають політичну ефективність, яка, у свою чергу, дає змістову характеристику панівній у суспільстві політичній культурі. Під політичною ефективністю розуміють „відчуття пересічною людиною можливості справляти вплив на політичний процес” (Н. Паніна). Високий рівень політичної ефективності в масовій свідомості громадян корелює з розвинутою демократією в країні [20, с. 41].

За даними соціологічного моніторингу, 2005 року, порівняно з минулими роками існування незалежної України, політична ефективність громадян дещо зросла. Порівняно з 2004 роком, з 6,2 % до 9,4 % збільшилася кількість громадян, які ствердно відповіли на запитання: „Якби уряд України ухвалив рішення, яке обмежує Ваші законні права й інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?”. Найнижчий показник з цього питання спостерігався 2000 року, він дорівнював 4 %. З 13 % до 17 % зросла частка тих, хто вважав, що зміг би щось зробити, „якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада”. Найнижчий показник з цього питання спостерігався 1997 року – 6,6 % [20, с. 39]. Водночас ефективність звернення людей до правоохоронних органів у випадку обмеження їх прав і досі залишається на низькому рівні, оскільки ці установи часто не виконують покладених на них обов’язків з надання правозахисної допомоги населенню [20, с. 42].

Об’єктивним показником залучення громадян до політичного простору є рівень їх зацікавлення політикою. За спостереженнями Н. Паніної, у період з березня 2004 року до березня 2005 року істотно посилюється інтерес населення до політики (на 10 % збільшилася кількість людей, які зазначали, що політика їх цікавить значною мірою, і настільки ж поменшало тих, хто зовсім не цікавиться політикою). Такий „стрибок” у моніторингу за 12 років був зафіксований уперше [20, с. 34]. Пов’язаний він був з кризовим станом українського суспільства, який вилився в події „помаранчевої революції”. Однак вже 2006 року в контексті постреволюційних настроїв спостерігалось зменшення кількості осіб, яких політика „дуже цікавить” – з 21,1 % до 17,4 %, і, навпаки, з 11,3 % до 15,4 % збільшилася частка тих, кого політика „зовсім не цікавить” [19, с. 11]. В цілому рівень зацікавлення політикою 2006 року залишався вищим, ніж за всі роки до „помаранчевої революції”. Тобто з певною обережністю можна говорити, що українське суспільство після подій листопада – грудня

2004 року перейшло на якісно новий рівень політичної зрілості.

В цьому контексті значний інтерес становить інформація щодо готовності населення брати участь в масових акціях протесту. Його динаміку і структуру демонструють дані моніторингу Інституту соціології НАН України, зокрема, відповідь на запитання: „У разі, коли буде порушено Ваші права та інтереси, які заходи і засоби обстоювання своїх прав Ви вважаєте за найефективніші і припустимі настільки, що Ви самі готові взяти в них участь (Відзначте всі відповіді, що підходять)” (таблиця 3).

Таблиця 3

Преференції українських громадян щодо форм політичної участі

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1. Участь у виборчих кампаніях	15.5	14.8	13.7	10.1	15.4	18.3	20.1	20.2	16.5	-	-	23.7	20.3
2. Збирання підписів під колективними петиціями	17.0	16.7	12.7	11.3	16.9	18.6	17.4	20.1	15.6	-	21.8	24.6	22.4
3. Законні мітинги і демонстрації	16.6	16.2	15.2	14.8	22.4	23.8	19.9	26.6	20.0	-	19.2	34.2	27.9
4. Погрожування страйком	7.9	7.9	7.4	6.9	9.1	6.9	6.7	9.2	5.2	-	3.8	6.0	5.2
5. Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	7.1	7.0	6.6	5.1	7.5	7.1	7.2	8.7	5.2	-	2.7	6.2	5.0
6. Несанкціоновані мітинги і демонстрації	2.2	2.6	2.2	2.7	4.4	3.2	3.3	4.3	2.6	-	1.3	3.2	2.6
7. Незаконні страйки	1.6	1.8	1.9	2.3	2.5	2.2	2.4	2.4	1.1	-	0.9	1.6	1.8
8. Голодування протесту	2.0	1.9	2.9	2.0	3.4	2.6	2.6	3.9	1.7	-	1.5	3.7	2.3
9. Пікетування державних установ	4.4	4.0	5.9	4.3	7.7	7.3	6.5	8.4	5.6	-	5.1	9.9	7.1
10. Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	1.0	1.2	0.9	1.4	2.0	1.7	1.7	1.8	1.0	-	1.6	2.4	1.2
11. Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	2.0	2.9	1.6	2.5	2.7	2.9	2.4	2.5	1.7	-	-	0.9	1.0
12. Інше	1.1	1.1	0.7	0.7	1.2	1.4	1.1	1.0	0.8	-	1.2	1.4	1.0
13. Жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв (ла) в них участь	31.9	36.9	33.5	37.3	29.8	29.9	34.2	30.3	37.1	-	36.6	25.2	31.2
14. Важко сказати	29.8	27.2	33.3	33.4	30.5	27.5	26.9	26.6	21.9	-	19.0	19.6	18.5
Не відповіли	0.6	0.1	0.0	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2	-	0.2	0.1	0.0
„Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу“ (ДПП)*	3.2	3.2	3.0	2.9	4.2	4.0	3.7	4.6	3.0	-	2.6	4.6	3.7

* 1988 року було розроблено методику вимірювання рівня соціальної напруги, основним показником якої є Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП). Основою його обчислення слугують результати експертних оцінок (100 експертів) різних форм соціального протесту з огляду на міру їх дестабілізаційності. Отримані коефіцієнти дестабілізаційності співвідносяться з питомою вагою громадян, які готові взяти участь у тій чи іншій формі протесту. Дослідження засвідчили, що значення індексу дестабілізаційності, яке перевищує „критичну точку” 4,4 бала, поєднане з масовими акціями протесту [19, с. 19].

Дані, наведені в таблиці 3, засвідчують коливання політичної активності на різних етапах суспільно-політичного розвитку України. Особливо яскраво сплеск громадянської активності майже за всіма показниками спостерігався 2005 року у зв'язку з „помаранчевою революцією”. Помітний спад показників політичної участі бачимо 2006 року як реакцію на нездійснені надії і підвищений рівень „революційних очікувань”.

Однією з форм політичної участі, що набуває характеру соціального протесту як виходу з конфлікту, є відхід, тобто свідома відмова від активної суспільно-політичної позиції. За висновками соціологів О. Іваненка і В. Казакова (2003 рік), в Україні склалися досить стійкі і постійно відтворювані умови для масового залучення населення до такої форми соціального конфлікту і соціального протесту, як відхід. І хоча відхід є значною мірою латентним феноменом з різними формами прояву, „можна стверджувати, що дані моніторингу (йдеться про дослідження 2003 року – В. Б.) підтверджують це припущення” [13, с. 406 – 407]. Формуванню такої моделі поведінки, на думку дослідників, сприяла ситуація недовіри переважної більшості населення основним органам державної влади, брак політичних ідеалів, які заслугоували б підтримки, так само, як й інших норм і цінностей.

Спробуємо порівняти показники моніторингів 2003 і 2006 років для підтвердження чи спростування тези соціологів. Президентові 2003 року „зовсім не довіряли” – 33,6 % респондентів, 2006 року – 19,9 %. „Цілком довіряли”, відповідно, 1,7 і 5,6 %. Верховній Раді 2003 року „зовсім не довіряли” 30,8 %, а 2006 – 18,7 %. „Цілком довіряли”, відповідно, 0,8 і 1,6 %. Уряду 2003 року „зовсім не довіряли” 29,6 % опитаних. 2006 року – 18,8 %. „Цілком довіряли”, відповідно, 0,9 і 2,1 %. Отже очевидним є зростання довіри громадян до цих інститутів влади.

За даними моніторингу 2003 року, 61,4 % опитаних були „скоріше не задоволені” своїм становищем у суспільстві. 2006 року таких відповідей поменшило до 49,0 %. „Скоріше задоволених” побільшало з 11,5 % до 20,2 %. Майже половина опитаних 2003 року (49,9 %) стверджувала, що „терпіти таке злиденне становище вже неможливо”. 2006 року цей показник зменшився до 29,1 %. Індикатор песимістичного прогнозу на майбутнє, висловлений у твердженні, що протягом найближчого часу „жодного поліпшення не буде”, дорівнював 47,4 % 2003 року і 35,2 % 2006 року. Отже і за цими показниками спостерігалось позитивне зрушення.

Незважаючи на ситуацію утиску інтересів значної більшості населення, 2003 року 18 % громадян „зовсім не цікавилися” політикою, „дуже цікавилися” нею лише 11,6 % українців. 2006 року ці показники склали, відповідно, 15,4 і 17,4 %. Відтак спостерігається зростання інтересу до політики в певних колах громадян [19, с. 11, 27, 28, 39, 40, 50].

На підставі цих даних можна зробити припущення, що, на відміну від

2003 року, соціально-політична база відтворення такого явища, як відхід, 2006 року дещо зменшилася; з'являються ознаки більш свідомої і широкої участі громадян у політиці. Однак наведені показники не надто стійкі; вони багато в чому залежатимуть від політики влади.

Серед причин, які зумовлюють низький рівень громадянської активності, можна назвати: наявність соціально-психологічних стереотипів, пов'язаних з патерналістським настроєм, які частково відтворюються в умовах несправедливої та недосконалої системи розподілу ресурсів на всіх рівнях; низький рівень матеріального забезпечення переважної більшості громадян, що корелює з мінімальними показниками громадянської активності; брак політичних ідеалів, які б стимулювали громадянську активність^{*}; втрата довіри до інститутів державної влади та можливості впливу на них, а також брак розвинених механізмів зворотного зв'язку між владою і громадянами; нерозвиненість інституційної структури громадянського суспільства, яка виступає в якості каналів громадянської активності – профспілок, інших громадських об'єднань і груп, незалежних ЗМІ тощо.

Рівні політичної активності населення можуть бути дуже різними, її злети і падіння мають циклічний характер, і чим більше закритим є суспільство, тим виразніші цикли, тим вірогіднішим стає ризик революційних вибухів [21, с. 28].

Позитивні зрушення в суспільній свідомості, які сприяють зміцненню демократичного потенціалу суспільства, підтверджують дані соціологічного моніторингу. За спостереженням Є. Головахи, перші ознаки зміни соціальної ситуації зафіксовано 1999 року, коли вперше за час спостережень припинилося невпинне погіршення показників соціального самопочуття і ставлення людей до власного місця в суспільстві. Тобто розпочався процес зменшення кількості респондентів, які „скоріше незадоволені”, і почала зростати частка „скоріше задоволених” своїм соціальним становищем [4, с. 538]. Ця тенденція спостерігалася й протягом 2003 - 2006 років (таблиця 4).

На думку Є. Головахи, особливої уваги заслуговує і тенденція зміни базисного типу особистості, котра свідчить, що на нинішньому етапі свого розвитку українське суспільство за „людськими ресурсами” більшою мірою готове до демократичних і ринкових перетворень, ніж це було у перші роки незалежності України. Так, в останні роки в країні суттєво побільшало „інтерналів” – людей, що відповідальність за своє життя покладають передусім на себе, а не на зовнішні обставини. І хоча „екстерналів” було втричі більше, ніж „інтерналів”, 2003 року вперше за

^{*} На це вказували 45,2 % респондентів у моніторинговому дослідженні 2006 року [19, с. 46].

Соціокультурний вимір політичної участі

Валерій Бортников

всі роки моніторингу вони не становили більшості. Така тенденція зберігалася й в наступні роки (таблиця 5). Оскільки інтернальність є психологічною домінантою людей, які живуть в економічно розвинених демократичних державах, то „можна констатувати, що в Україні останніми роками спостерігається тенденція наближення особистісних характеристик населення до базисного типу особистості в країнах Заходу” [4, с. 538].

Таблиця 4

Рівень задоволеності громадян своїм становищем

	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1. Скоріше не задоволений	50.5	62.4	62.2	63.4	71.8	77.5	73.1	69.4	70.1	63.2	61.4	58.2	46.6	49.0
2. Важко сказати, задоволений чи ні	33.0	24.8	25.2	25.3	19.6	15.2	18.7	22.1	21.8	23.7	26.9	26.4	33.9	30.6
3. Скоріше задоволений	16.0	12.6	12.3	11.3	8.5	7.0	8.0	8.5	8.1	12.2	11.2	15.4	19.5	20.2
Не відповіли	0.4	0.3	0.3	0.0	0.2	0.3	0.3	0.0	0.0	0.8	0.4	0.0	0.1	0.3

Джерело: [19, с. 39].

Таблиця 5

Суб'єктивна оцінка чинників впливу на життя українських громадян

	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1. Здебільшого від зовнішніх обставин	20.4	28.2	29.2	31.2	31.2	38.6	29.2	28.5	25.2	24.0	19.6	19.3	18.6	18.9
2. Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	34.9	30.6	28.3	27.7	30.7	28.1	32.3	30.7	28.6	28.1	27.8	29.3	27.2	29.5
3. Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	25.7	21.3	22.6	22.2	24.0	18.7	23.9	23.7	28.8	25.6	29.8	28.8	29.8	31.8
4. Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12.3	10.0	10.3	9.2	7.6	7.2	7.5	8.8	9.7	10.7	11.6	12.1	12.8	10.4
5. Здебільшого від мене	6.6	9.2	9.2	9.7	6.4	7.1	6.8	8.1	7.5	11.5	11.2	10.2	11.4	9.3
Не відповіли	0.2	0.8	0.4	0.0	0.1	0.4	0.3	0.3	0.2	0.2	0.1	0.3	0.2	0.1
Середній бал		2.4	2.4	2.4	2.3	2.2	2.3	2.4	2.5	2.6	2.7	2.7	2.7	2.6

Джерело: [19, с. 40].

Таким чином, дані соціологічних досліджень, як і суспільно-політична практика, дозволяють зробити певні узагальнення щодо характеру соціокультурних чинників політичної участі в умовах демократичної трансформації в Україні. По-перше, немає чіткої диференціації соціально-

класової структури суспільства; процес поляризації супроводжується „вимиванням” старого середнього класу і надто повільним формуванням нового. По-друге, тип політичної культури українського суспільства вчені оцінюють як „проміжний” з ознаками аномійної деморалізованості значної частини населення. Політичній свідомості українців притаманні такі риси, як амбівалентність, схильність до конформізму. Майже для половини українських громадян демократія не є бажаним типом державного устрою. По-третє, головна загроза майбутньому демократії в Україні полягає не в атрибутах авторитаризму (на певних етапах розвитку окремі елементи авторитарної практики можуть бути навіть корисними для суспільства), а в кризі ідентичності, притаманній значній частині громадян. Справа в тому, що нові суспільні відносини, пов’язані з цінностями сучасної демократії, вступають у протиріччя з цінностями, які відтворюють рудименти радянської субкультури періоду „застою”: подвійна мораль, уявна, а не реальна відданість ідеалам та інші деструктивні риси. Причому, йдеться не про амбівалентність громадської думки, а про певний тип суспільної моралі, яка є руйнівним фактором для процесів демократизації. По-четверте, є певні ознаки поживавлення демократичної політичної участі: дещо зросла політична ефективність, зменшується соціально-політична база такого явища, як „відхід”, спостерігається позитивна тенденція зміни базисного типу особистості.

Ресурсом демократії в Україні є вихід на політичну арену нових соціальних верств, зокрема – представників нового середнього класу, зацікавлених у встановленні стабільних, правових і демократичних відносин; „подорослішало” громадянське суспільство; зростає політична культура громадян. На демократизацію суспільних відносин впливає „очищення” суспільства „помаранчевою революцією”, певні надії покладаються на впровадження політичної реформи – послаблення вертикальних і зміцнення горизонтальних зв’язків.

Література:

1. **Аристотель.** Политика // Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио, 1998. – С. 441 – 699.
2. **Бойко О.** Україна 1991 - 1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії). – К.: Магістр – S, 1996. – 207 с.
3. **Ворона В.** Українське суспільство в соціологічному вимірі // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України. – С. 120 – 129.
4. **Головаха Є.** Головні тенденції розвитку українського суспільства у світлі результатів соціологічного моніторингу 1994 - 2003 років // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. В.

Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – С. 537 – 543.

5. **Головаха Є. І., Панина Н. В.** Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32 – 51.

6. **Головаха Е. И., Панина Н.В.** Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.

7. **Гончаров Д. В.** Теория политического участия. – М.: Юристъ, 1997. – 208 с.

8. **Даймонд Л.** Консолідація демократії і політична культура // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 882 – 942.

9. **Даль Р.** Проблемы компетентности граждан // Демократия. Теория и практика. – М.: Издательство университета Джона Хопкинса, 1996. – С. 22 – 43.

10. **Дарендорф Р.** Ліберальний устрій під тиском: демократичні дилеми // У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Пер. з нім. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 74 – 90.

11. **Жданов І., Литвиненко О., Якименко Ю.** Україна перед вибором – яким він буде? // Дзеркало тижня. – 2004. – 3 липня.

12. **Злобіна О.** Соціокультурна реальність: на перетині нормативності та девіантності // Культура – суспільство – особистість: Навчальний посібник / За ред. Л. Скокової. – К.: Інститут соціології НАН України. – С. 243 – 274.

13. **Іваненко О., Казаков В.** Відхід як форма соціального конфлікту // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України. – С. 402 – 410.

14. **Ильин И.** Основы демократии // „Наши задачи”. Избранные статьи (1948 - 1954 гг.) // Юность. – 1990. – № 8. – С. 60 – 71.

15. **Оқуджава Б.** Давайте придумаем деспота... // Дружба народов. – 1988. – № 1. – С. 119.

16. **Ольшанский Д., Харитонов О.** Перестройка как неудавшаяся попытка политической модернизации // Вестник МГУ. – Серия 12. Политические науки. – № 6. – 1995. – С. 28 – 36.

17. **Паламарчук В. М., Литвиненко О. В., Янішевський С. О.** Трансформації демократії та пошук стратегії суспільно-політичного розвитку України: Монографія. – К.: НІСД, 2003. – 120 с.

18. **Панина Н.** Демократизация в Украине и оранжевая революция в зеркале общественного мнения // Зеркало недели // 2006. – 20 мая.

19. **Панина Н.** Українське суспільство 1992 - 2006: соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 94 с.

20. **Панина Н.** Українське суспільство 1994 - 2005: соціологічний моніторинг. – К.: Видавництво Софія, 2005. – 160 с.

21. **Пастухов В. Б.** Украина – не с Россией. Причины и последствия стратегических просчетов российской политики по отношению к Украине // Полис. – 2005. – № 1. – С. 25 – 35.

22. **Плотинский Ю. М.** Модели социальных процессов: Учебное пособие для высших учебных заведений. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Логос, 2001. – 296 с.

23. **Симончук О.** Середній клас у соціальній структурі українського суспільства // Структурні виміри сучасного суспільства: Навчальний посібник / За ред. С. Макеєва. – К., 2006. – С. 209 – 243.

24. **Танчер В.** Соціологічна концептуалізація суперечливого процесу модернізації // Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / За ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненка. – К.: Інститут соціології НАН України. – С. 13 – 26.

25. Фонд „Демократичні ініціативи”. Прес-конференція „Парламентські вибори-2006 в оцінках експертів і населення” <http://www.dif.org.ua/ua/activity/286/pr181206.vis>

26. **Черниш Н., Ровенчак О.** Основні поняття й положення соціокультурного підходу та специфіка застосування їх у соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 37 – 53.

27. **Щербак М.** Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціологічного тесту „Типи політичної культури” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 153 – 160.

28. **Эрмэ Г.** Культура и демократия / Пер. с франц. – М.: Издательская группа „Прогресс”, „Экспорт”, 1994. – 192 с.